

МОДЕЛЮВАННЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА СУЧАСНОЇ СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ: ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

У статті на прикладі діяльності сільської школи розглянуто особливості моделювання превентивного виховного середовища, розкрито педагогічні умови, що сприяють побудові моделі його ефективного функціонування

Ключові слова: превентивність, виховне середовище, превентивне виховне середовище, педагогічне моделювання, моделі діяльності сільської школи.

Трансформаційний поступ України викликав широкий спектр соціальних змін, поглибивши тенденції до зубожіння, маргіналізації, дегуманізації, безробіття; попрання суспільних норм і цінностей; кризу сім'ї; проникнення культу всюдозволеності; конфліктність, агресію, неадекватну соціальну поведінку, невдоволеність засобами дозвілля; «втечу молоді від реальної дійсності» в алкоголізм, наркоманію, віртуальне комп'ютерне середовище. Ці чинники значно погіршують стан здоров'я школярів як села, так і міста. Обмежене доступу до освіти дітям із сільської місцевості всупереч Закону України «Про загальну середню освіту» та конституційним правам людини на здобуття якісної освіти, окремим положенням Конвенції про права дитини спричинює зростання протизаконної дитячої праці, дитячої бездоглядності. Загальне становище сільської молоді становить певну загрозу для безпеки держави через високий рівень підліткової злочинності.

Превентивність [превенція — від лат. *praeventio* — запобігання, попередження, захист] як система виховних заходів має бути складовою будь-якої соціально-педагогічної дії, оскільки превентивний процес суттєво посилює позитивний потенціал суб'єктів взаємодії, — стверджує професор В. Оржеховська. ЮНЕСКО розглядає превентивність однією із пріоритетних сфер у світовій науці через систему різноманітних досліджень в галузі педагогіки, медицини, психології, права, соціології. Тому основним принципом розбудови виховної діяльності вважаємо превентивність, а загальноосвітній навчальний заклад (ЗНЗ) має виступати ініціатором формування і створення превентивного виховного середовища (ПВС). Провідним методом оновлення закладу освіти, формування ефективної виховної системи, запровадження різноманітних новацій слугує метод моделювання.

Орієнтиром у дослідженні слугувало визначення превентивного виховання, (за Б. Блумом) як науково обґрунтованих та вчасно вжитих заходів, спрямованих на запобігання життєвим колізіям в окремих індивідів і групах ризику; збереження, підтримка та захист нормального рівня життя і здоров'я дітей; сприяння у досягненні поставленої мети та розкритті їхнього внутрішнього потенціала.

лу [2, с. 256]. Базовим для здійсненого нами методологічного аналізу стало поняття «виховне середовище як потенційний засіб (фактор, умова) виховання» у формуванні превентивного середовища ЗНЗ (Ю. Мануйлов, С. Поляков, Л. Новікова, Н. Селіванова, С. Шестакова). Під виховним середовищем науковці розуміють «...сукупність обставин, які оточують дитину, соціальних цінностей, що впливають на її особистісний розвиток і сприяють її входженню в сучасну культуру» (Н. Щуркова) і «...сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, що створює умови життєдіяльності особистості, передачі їй суспільно-історичного досвіду людства і національної культури, впливає на формування її фізичних, психічних і соціально-адаптивних можливостей» (Т. Алексєєнко). Одночасно дослідники наголошують на тому, що виховними середовищами можуть бути окремі конкретні середовища (позашкільне, масово-комунікаційне, сімейне, вікове, середовище неформального спілкування, культуротворче середовище просвітницьких закладів), як і їх сукупність.

Під превентивним виховним середовищем ЗНЗ розуміємо упорядковану цілеспрямовану сукупність організаційно-педагогічних умов, взаємодія й інтеграція яких забезпечує соціально-правову підтримку розкриття внутрішнього потенціалу, духовного розвитку і самореалізації особистості; сприяє вироблення нею ціннісного ставлення до себе, природи і суспільства; нівелює негативні впливи соціуму на дитину.

Теоретико-методологічну основу дослідження моделювання ПВС ЗНЗ становлять положення системного (М. Данілов, Г. Серіков та інші), середовищного (Ю. Мануйлов, Л. Новікова, Н. Селіванова, В. Ясвін), особистісно орієнтованого (І. Бех, М. Чобітько, О. Газман, І. Якиманська), діяльнісного (В. Давидов, Б. Ломов, Л. Уманський, О. Коберник), технологічного (В. Беспалько, М. Кларін, Г. Селевко), компетентнісного (І. Єрмаков, В. Веденський) підходів; основні ідеї педагогічного проектування і моделювання (А. Дахін, Е. Заїр-Бек, І. Мелешко, Є. Степанов, О. Мариновська), а також теорії і практики управління розвитком загальноосвітнього навчального закладу (Б. Бім-Бад, В. Зверєва, М. Поташник), результати вивчення окремих аспектів сучасного функціонування загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості (О. Савченко, І. Волощук, В. Мелешко, О. Мариновська та інші).

«Моделювання, — зазначає Ю. Тарський, — поступово визначається одним із найбільш ефективних способів аналізу педагогічних процесів, що мають системний характер і відрізняються кількістю внутрішніх та зовнішніх чинників» [7, с. 26].

Мета статті — розкрити особливості моделювання ПВС сучасної сільської школи, ознайомити з досвідом упровадження ПВС та окреслити проблеми і перспективи цих процесів.

Для підростаючої людини шкільне середовище — це світ, який існує у спілкуванні, взаєминах між дорослими і дітьми, пізнанні та предметно-перетворювальній діяльності. З цього приводу директор «Школи над Россю» О. Захаренко зауважував: «У школі учню має бути так, як у батьківській хаті. До школи він має бігти, а не йти, знаючи, що в школі він пізнає, відкриває свою сутність в цьому мінливому світі. В школі його не образять, на нього не гримнуть, а порадять, підтримають, дадуть можливість розкрити себе, свою творчу обдарованість». Ці слова підкреслюють особливості існування ПВС у школі, необхідність творення моделі безпечного та сприятливого для дітей середовища.

Закон України «Про освіту» (ст. 6), Державна національна програма «Освіта» (ст. 42) передбачають створення можливостей для широкого вибору форм освіти, навчально-виховних закладів, засобів навчання і виховання, які відповідали б освітнім запитам особистості. Моделі розвитку сучасних шкіл сільської місцевості на початку XXI століття реалізуються в особливих умовах, що віддзеркалюють варіативність освітнього простору, як-то: концепції діяльності шкіл, створення нових навчальних закладів (гімназій, ліцеїв, колегіумів), уведення нових предметів, платних послуг. На сьогодні у сільській місцевості школи-гімназії та школи-ліцеї становлять лише 0,2-0,3%; колегіуми — 0,1% від загальної кількості ЗНЗ [3, с. 115]. Передували створенню моделей розвитку сільської школи авторські традиції: «Школи радості», «Школи під голубим небом», «Школи над Россю». Талановитий український педагог Василь Сухомлинський вбачав особливу місію сільської школи, оскільки вона — найважливіший, іноді, в силу умов, єдиний осередок культури, що задає тон всьому інтелектуальному, культурному і духовному життю села. Незважаючи на те, що на сільських територіях проживає 31,9% населення України, станом на 2008 рік майже зникла десята частина сільських поселень, через демографічні проблеми втрачено лише за останні п'ять років 546 шкіл (3,7%). За цей період діти не народжувалися у майже трьох тисячах сіл! [5].

Коротка заувага. Українське село — сформована у слов'ян ефективна й унікальна система всебічного матеріального і духовного життєзабезпечення, національного людинотворення, найменша адміністративно-територіальна одиниця. Етимологічно, старослов'янське «село — це населене місце, двори, будівлі, поле, земля», де життя історично пов'язувалось із певною «моделлю села». Християнство і поява поняття «державна», що походить від слова «держати», трансформувала модель, пізніше — радянський режим з відповідною йому ідеологією [4].

Сьогодні на сільських територіях спостерігається тривожне і поглиблене явище руїни: надзвичайно понівечене національне буття, деформована свідомість значної частини українців, проводиться

згубна політика щодо села (незадовільний стан соціального розвитку сільських територій, безробіття, глибока демографічна криза, брак мотивації до праці, витік трудових ресурсів, занепад соціальної інфраструктури та «вимирання» населених пунктів...) [5].

За твердженням вітчизняних експертів, посилюється тенденція щодо фізичного та фінансового обмеження доступності загальної середньої освіти. Діти з села «вже з дошкільного віку опиняються в соціальній групі, що має низьку початкову конкурентність на ринку кваліфікованої робочої сили. Фінансова неспроможність малозабезпечених сімей зумовлює вилучення дітей і підлітків із освітньої системи і виштовхує їх до зони підвищених соціальних ризиків» [6, с. 10]. Водночас наявність неорганізованого і неконтрольованого суспільством вільного часу переважно стимулює деструктивну поведінку учнів, яка відзначається високими ризиками щодо стану їхнього здоров'я. Результати дослідження вчених свідчать, що майже 30% неповнолітніх засуджених — мешканці села: більше половини з них одержали строк за розкрадання та крадіжки, кожен четвертий — за розбій чи пограбування, практично кожен десятий — за заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або вбивство [1, с. 151]. Кожен четвертий підліток, який був доставлений до правоохоронних органів за скоєння різних видів правопорушень і злочинів, — із села [5].

З метою ознайомлення педагогів з основами моделювання як методу пізнання і наукового дослідження, опанування технологією створення моделі для розкриття індивідуального образу школи, була розроблена цільова програма «Моделювання превентивного виховного середовища ЗНЗ», що передбачала 10 теоретично-практичних занять (всього 24 год.). Під час експертного опитування встановлено, що педагоги по-різному тлумачать поняття «превентивне виховне середовище»: 45% вважають, що це «пропагування здорового способу життя»; 23% — «організація соціального захисту і дотримання прав особистості»; «змодельоване безпечне середовище життєдіяльності учнівської молоді» — вважають 37% педагогів; 31% респондентів уявляють ПВС як «профілактику відхилень у поведінці учнів»; 47% респондентів вбачають у ПВС «розвиток компетенцій життєстійкості, життєздатності, життєтворчості»; 18% розуміють ПВС як «створення зони найближчого розвитку дитини». Від уявлення педагогів про ПВС залежить змістове наповнення формування моделі ЗНЗ.

Анкетування, в якому поряд із педагогами взяли участь батьки, соціальні партнери ЗОШ, дало змогу з'ясувати, що 21% із них вважають свій вплив на формування ПВС навчального закладу «сильним»; натомість 27% визнають його «незначним», у той же час 42% респондентів вказують на його «відсутність», 10% — не змогли відповісти. У результаті презентаційного просемінару була створена

ініціативна група, суб'єкту участь у якій ми пов'язуємо із визначеним особистісним впливом на формування превентивної політики у ЗНЗ. Члени групи співпрацювали з усіма структурами школи, згідно з делегованими функціями: комунікативною, координаційною, інформаційною. Зміни, що відбуваються в підсистемах (дидактичній, виховній, методичній, управлінській, розвивальній) розвитку сільської школи можна класифікувати за ознаками радикальності (радикальні, глобальні, реформаційні, локальні, часткові), ступенем передбачуваності (спонтанні та планові) та характером ініціювання (директивні, партисипативні). У процесі створення моделі ПВС сільської школи запропоновані учасниками педагогічної взаємодії зміни мали локальний, плановий, партисипативний характер.

Створення ПВС навчального закладу — це, передусім, моделювання «оздоровчого» середовища (термін вжито вперше в роботах Руссо). Педагогічне моделювання фізично-оздоровчої діяльності ЗНЗ виступає дієвим засобом формування потреби в здоровому способі життя і передумовою психічного здоров'я учня. У 1992 році Європейським регіональним бюро ВООЗ, Єврокомісією та Радою Європи започатковано міжнародний проект «Європейська мережа шкіл сприяння здоров'ю», до якого Україна долучилася в 1995 році. В основу концепції моделі «Школи сприяння здоров'ю» (згідно зі спільним наказом МОЗ і МОН) покладено ідеї збереження, зміцнення і відтворення здоров'я учнів, учителів та батьків; здійснення навчання і виховання в інтересах особи і суспільства, створення сприятливих умов для всебічного розвитку окремої особистості. Національна мережа Шкіл у 2012 році — понад п'ять тисяч. Модель фізично-оздоровчої діяльності охоплює: діяльність з формування санітарно-гігієнічних умінь і навичок та запобігання травматизму, порушенням у здоров'ї дітей; діяльність з впровадження системи фізичного загартування і самовдосконалення; туристично-краєзнавчу роботу; різноманітну роботу з батьками; консультативну та профілактичну роботу медпрацівників і т.д. На думку професора О. Коберник, у деяких напрямках сільська школа програє, насамперед це стосується санітарно-гігієнічного блоку; ефективної допомоги з боку медиків, практичних психологів; науково-методичного забезпечення і готовності педагогів до інновацій. Одночасно у моделі ПВС сільської школи з орієнтацією на формування здорового способу життя учнівської молоді, на нашу думку, необхідно сфокусувати увагу на таких видах ресурсів, як людські; фахові; громадські; фінансові; часові. Слід активізувати і такий фаховий вид ресурсів, як представники органів державної системи підтримки людини: пожежна охорона, органи правопорядку, цивільної оборони, охорони праці, охорони навколишнього середовища, охорони здоров'я тощо.

Водночас сільська школа має всі можливості для створення умов, які, з одного боку, забезпечують розвиток фізично, психічно, соціально і морально здорової особистості, а з іншого — спонукають до підтримання життєздатності сільської місцевості завдяки спільно здійснюваним і скоординованим на рівні правління села і громади природоохоронної, лісгосподарської, рекреаційної, історико-культурної функцій. Сільськогосподарська функція (агропромислова) села за наявності фермерського господарства сприяє ще й успішному налагодженню моделі «Школи праці», основи якої були розвинені у ХХ ст. В. Сухомлинським, І. Ткаченком, О. Захаренком. Здавня відомо, що людина, яка вміє трудитися, цінує працю, є не лише фізично здоровою, а й соціально успішною, оскільки у змозі самостійно вибудувати траєкторію життєвого шляху. У такому підході до навчання і виховання учнів переконаний педагогічний колектив Старинської ЗОШ (Київська обл., директор С. Кравченко), в якій успішно працює модель «Школа здоров'я, школа праці». Особливість діяльності закладу — уміле поєднання здоров'язбережувальних технологій з активною фізичною працею всіх учнів. Модель «Школи-господарства» при Новопокровській педагогічній гімназії (Дніпропетровська обл., директор В. Сиволаб) передбачає доповнення до сучасної навчальної бази: підсобне господарство, автотракторний клас, свиноферму. Учнями гімназії стають випускники багатьох районів на основі конкурсних випробувань.

Модель «Гуцульської сільської школи майбутнього» Яворівської ЗОШ І-ІІІ ст. (Івано-Франківська обл., директор П. Лосюк) на Всеукраїнському фестивалі-конкурсі, присвяченому 70-річчю від дня народження О. Захаренка, посіла перше місце. Колективом однодумців урахований регіональний етнографічний компонент (властиво Бойківщині, Поділля, Слобожанщині, Таврії тощо), тенденції розвитку освіти на селі, соціально-економічні умови, стан економіки держави та доробки науковців. Згідно з результатами дослідження Інституту охорони здоров'я дітей та підлітків АМН України (2005) 25,4% сільських школярів пов'язують своє майбутнє з професіями творчо-мистецького характеру, 23,9% — зі сферою міжособистісного спілкування, обслуговування і сервісу [1, с. 89]. Модель враховує: підготовку і виховання конкурентоздатного сучасного господаря, що володіє різними видами народних промислів (деревообробництво, бісероплетіння, вишивка тощо), економічними і правовими знаннями, має навички продуктивної праці, сформовані виробничі компетентності, відповідні викликам часу [8]. Означені моделі «Шкіл праці» мають великий превентивний потенціал, адже праця, як зауважував К. Ушинський — єдине доступне людині на землі і єдине гідне її щастя, навколо якого «пурхають, мов метелики, насолоди», але коли праця відсутня, вони «перетворюються на хижих птахів»,

які «миттю розхапають усі скарби серця і залишать його на поталу пустоті й розпачу».

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми [1; 3; 4; 8], експериментального дослідження за темою, успішні практики моделей шкіл дали змогу визначити фактори, які необхідно враховувати у моделюванні ПВС навчального закладу:

- базові показники функціонування сучасної сільської школи (кількість учнів, місце розташування, географічні особливості, національний склад);
- наявність внутрішніх і зовнішніх характеристик школи.

Внутрішні: соціальний портрет батьків та учнів, характер ландшафтів навколо школи, культурне оточення, зміст та обсяг освітніх програм; рівень матеріально-технічного забезпечення ЗНЗ, що впливає на організацію предметно-просторового поля (технічне, естетичне оформлення школи, кабінетів, класів); наявність і відповідність бази для проведення гурткової і спортивної роботи, традиції школи; наявність (відсутність) території пришкільної ділянки, професійний рівень педагогічного колективу; функціонування школи як єдиної екосоціальної системи у взаємодії з навколишнім природним і соціальним середовищем, зв'язки з органами місцевого самоврядування, соціально-культурними закладами, громадськими організаціями та трудовими колективами. До зовнішніх характеристик належать: природно-кліматична особливість регіону; рівень агропромислового розвитку села (регіону); наявність матеріальних і трудових ресурсів; історико-культурні, демографічні особливості регіону, екологічна ситуація, освітньо-виховні традиції, рівень розвитку соціальної сфери та доходів населення тощо. Учасники дослідження моделювання ПВС у сільській ЗОШ вважають умовами її ефективності: «технологічну компетентність педагогів» — 22%; «наявність виховної системи» — 31%; натомість, сподіваються на допомогу «партнерів» лише 6% опитаних (на відміну від 21% респондента ЗНЗ з обласного центру); «інноваційну спрямованість заходів» відзначили 22%; вказують на необхідність «створення безпечного середовища життєдіяльності учнівської молоді» 12% опитаних. Найменший кредит довіри надали педагоги «науково-методичному забезпеченню» — 6%, що свідчить про недостатню ознайомленість з науковим доробком та слабкість методичної районної служби.

Вважаємо, що ефективність функціонування будь-якої моделі ПВС сільської школи — це, по-перше, вирішення соціально-економічних проблем села та специфічних проблем сільської школи. По-друге, це врахування внутрішніх і зовнішніх характеристик школи та ряду умов, як-то: сприятливість зовнішнього середовища (сформованість законодавчо-нормативної бази, можливості курсової підготовки кадрів; зв'язки ЗНЗ із науковими установами; співробітни-

цтво з театрами і музеями; наявність науково-методичної літератури та доступ до ресурсів Інтернету тощо), переваги навчального закладу (специфіка умов діяльності ЗНЗ з урахуванням регіональних особливостей життєвого устрою та багатонаціонального характеру населення України; багатоманітність звичаїв, традицій ЗНЗ; сприятливість психологічного клімату; достатній фонд шкільної бібліотеки; наявність системи оздоровчої роботи; продуктивність партнерської взаємодії; якість управління навчальним закладом; стиль керівництва; наявність органів шкільного самоврядування тощо).

Література

1. Аніскіна Н. О. Технологія планування стратегічних змін / Н. О. Аніскіна, Л. П. Пасечнікова. — Х. : Основа, 2005. — 112 с.
2. Блум Б. Профилактика в социальной работе / Б. Блум // Энциклопедия социальной работы: в 3 т. — М. — 1994. — т. 2. — 369 с.
3. Коберник О. М. Теорія і методика психолого-педагогічного проектування виховного процесу в школі: навч.-метод. посіб. / О. М. Коберник. — К. : Наук, світ, 2001. — 182 с.
4. Моделі розвитку сучасної української школи : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. Конференції (11-13 жовтня 2006 р., Черкаси-Сахнівка). — К. : СПД Богданова А. М., 2007. — 240 с.
5. Моніторинг якості освіти : становлення та розвиток в Україні: рекомендації з освітньої політики / під заг. ред. О. І. Локшиної. — К. : К. І. С., 2004. — 160 с.
6. Оржеховська В. М. Превентивна педагогіка: навч. посіб. / В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко. — Черкаси : Чабаненко Ю., 2006. — 282 с.
7. Село [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/> — Назва з екрана.
8. Сільська школа : реалії та перспективи / упоряд. Л. Келембет. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. — 168 с.
9. Стан, проблеми та перспективи соціально-культурного розвитку села [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.oblrada.pl.ua/uploads/lstud/06.doc. — Назва з екрана.
10. Тарский Ю. И. Метод моделирования в контексте исследований образовательной системы / Ю. И. Тарский // Моделирование социально-педагогической системы: материалы региональной науч. — практ. конференции (16-17 сентября 2004 г.) / гл. ред. А. Колесников ; отв. ред. И. П. Лебедева. — Пермь : Перм. гос. пед. ун-т, 2004. — 298 с. — С. 22-29.

В статье на примере сельской школы рассмотрены особенности моделирования превентивной воспитательной среды, раскрыты педагогические условия, способствующие построению модели ее эффективного функционирования.

Ключевые слова: превентивность, воспитательная среда, превентивная воспитательная среда, педагогическое моделирование, модели деятельности сельской школы.

T. V. Tarasova

Modeling of Preventive Educational Environment of the Modern Rural School: Problems and Prospects

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine)

The article emphasizes the problem of prevention, which UNESCO considers a priority in the world of science. The relevance of forming preventive educational environment at the educational institution is substantiated due to several reasons: social, educational, economic, psychological, pedagogical, medical and biological. Creating a preventive environment in educational institutions is considered by the author as an imperative that meets the challenges of time and is a practical implementation of the laws and regulations in the field of education. On the basis of methodological analysis of the concept «educational environment», the term «preventive educational environment of educational institution» is defined as a set of organizational and pedagogical conditions, interaction and integration that provides social and legal support for the disclosure of internal capacity, spiritual development and self-identity, promotes development of value attitude toward nature and society, eliminates the negative impacts of society on the child.

Modeling as a method to update the educational policy of the institution is considered in the context of the problems and prospects of rural schools. The author introduces the different models: Schools of Health, Labor Schools, Schools of Active Community, etc. and discusses factors and conditions that contribute to the formation of a preventive educational environment of rural schools.

The article analyzes the results of an experimental study on the topic.

Keywords: *prevention; educational environment; preventive educational environment; modeling; models of rural schools.*

References

1. Orzhekhovska, V. M., & Pylypenko, O. I. (2006). *Preventywna pedahohika* [Preventive Pedagogy]. Cherkasy: Vyd. Chabanenko Yu.
2. Blum, B. (1994). Profilaktika v sotsialnoi rabote [Prevention in a Social Work]. In *Entsiklopediia sotsialnoi raboty: Vol. 2*. Moscow.
3. *Modeli rozvytku suchasnoi ukrainskoi shkoly* [Models of Development of Modern Ukrainian School]: *Conference Proceedings*. (2007). Kyiv: SPD Bohdanova A. M.
4. Selo [Village]. (n. d.). Retrieved from Wikipedia <http://uk.wikipedia.org/wiki/Selo>
5. *Stan, problemy ta perspektyvy sotsialno-kulturnoho rozvytku sela* [State, Problems and Prospects of Socio-Cultural Development of a Village]. Retrieved from www.oblrada.pl.ua/uploads/lstud/06.doc
6. Lokshyna, O. I. (Ed.). (2004). *Monitorynh yakosti osvity: stanovlennia ta rozvytok v Ukraini: Rekomendatsii z osvithoi polityky* [Monitoring of Education Quality: Establishment and Development in Ukraine: Recommendation on Educational Policy]. Kyiv: «K. I. S.».
7. Tarskii, Yu. I. (2004). Metod modelirovannia v kontekste issledovannii obrazovatelno systemy [Method of Modelling in the Context of Research of Educational System]. In A. Kolesnikov, *Modelirovanie sotsialno-pedagogicheskoi systemy: Conference Proceedings* (pp. 22-29). Perm: Perm.gos.ped.un-t.
8. Kobernyk, O. M. (2001). *Teoriia i metodyka psykhologo-pedahohichnoho proektuvannia vykhovnoho protsesu v shkoli* [Theory and Methodology of Psychological and Pedagogical Projecting of Educational Process at School]. Kyiv: Naukovyi svit.

9. Kelembet, L. (Ed.). (2011). *Silska shkola: realii ta perspektyvy* [A Village School: Reality and Prospects] (7th ed.). Ivano-Frankivsk: Vyd. «Misto NV».
10. Aniskina, N. O., & Pasechnikova, L. P. (2005). *Tekhnolohiia planuvannia stratehichmykh zmin* [Technology of Planning of Strategic Changes]. Kharkiv: Osnova.